

**МОВНОСОЦІУМНА ГРАМАТИКА:
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ
(ДИНАМІКА МОРФОЛОГІЧНОГО РОДУ ІМЕННИКІВ)**

АНАТОЛІЙ ЗАГНІТКО

Донецький національний університет, Вінниця — Україна;
Український мовно-інформаційний фонд Національної академії наук України, Київ — Україна
a.zagnitko@gmail.com

НАДІЯ ЗАГНІТКО

Донецький національний університет, Вінниця — Україна
n.zagnitko@donnu.edu.ua

**GRAMATYKA JĘZYKOWO-SPOŁECZNA: PODSTAWY TEORETYCZNE
(DYNAMIKA MORFOLOGICZNEGO RODZAJU RZECZOWNIKÓW)**

ANATOLIJ ZAHNITKO

Doniecki Uniwersytet Narodowy, Winnica — Ukraina;
Ukraiński Fundusz Językowo-Informacyjny Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Kijów — Ukraina
NADZIEJA ZAHNITKO

Doniecki Uniwersytet Narodowy, Winnica — Ukraina

STRESZCZENIE. W artykule prześlędzono historię gramatyki językowo-społecznej. Ponadto wyznaczono jej strukturę i główne poziomy, ustalono podstawowe zasady. Gramatyka językowo-społeczna korzysta z pojęć lingwistycznego kształtowania osobowości językowej, włącza wiedzę i umiejętności komunikacyjne pod względem obecności w nich elementów funkcjonalno-semantycznych paradigmatów form gramatycznych, a także form kategoryalnych w odpowiednich praktykach dyskursywnych. Gramatyka językowo-społeczna obejmuje poziom komunikacyjny (strategie i taktyki, praktyki dyskursywne, teksty osobiste itp.), kognitywny (scenariusze, koncepty, konceptosfery itp.), pragmatyczny (presupozycje, akty językowe, gatunki, rejestry itp.), sytuacyjno-czynnościowy (pozycja, inicjalizacja itp.), których jednostki i kategorie są oznaczone semantyką synkretyczną.

**LINGVO-COMMUNITY GRAMMAR: THEORETICAL FOUNDATIONS
(MORPHOLOGICAL DYNAMICS KINDS OF NOUNS)**

ANATOLIJ ZAHNITKO

Donetsk National University, Vinnytsia — Ukraine;
Ukrainian Lingua-Information Fund of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv — Ukraine
NADIJA ZAHNITKO

Donetsk National University, Vinnytsia — Ukraine

ABSTRACT. In the article, there have been characterized peculiarities of a lingual society grammar development, its structure and basic levels have been determined, the fundamental principles have been established. Lingual society grammar operates the concepts of a language personality linguistic portraying; considers a personal pragmation in the aspect of its load of elements of functional-semantic paradigms of grammatical forms, the load of categorical forms in the corresponding discursive practices. Lingual society grammar covers communicative (strategies and tactics, discursive practices and person-texts, etc.), cognitive (scripts, concepts, conceptual domains and suchlike), pragmatic (presuppositions, speech acts, genres, registers, and so on), situational and activitional (position, initialization, etc.) levels, units and categories of which are marked by syncretic semantics.

Сучасні виміри аналізу мови загалом і кожного мовного явища зокрема передбачають урахування їхнього навантаження в комунікації¹, на чому й ґрунтовано антропоцентричний підхід чи антропоцентрична парадигма. Остання не заперечує здобутків попередніх лінгвістичних парадигм — елементно-таксономійної (дососюрівської), системно-структурної (сосюрівської), функційно-комунікативної чи функційно-когнітивної (постсосюрівської), синергетичної, до яких інколи додають порівняльно-історичну (генезову) (М. Алефіренко, В. Дем'янков, О. Кубрякова, О. Селіванова), узагальнюючи їх напрацювання і використовуючи напрацьовані моделі й процедури аналізу мовних одиниць з урахуванням їхнього статусного виміру в реалізації тих комунікативних завдань, що актуалізовані у відповідній ситуації. Саме тому у др. пол. ХХ ст. почали опрацьовувати проблему мовленнєвих актів (Дж. Остін, Дж. Сьорл та ін.) з вирізненням у їхніх виявах локутивної, ілокутивної, перлокутивної сили. З опертям на ці й подібні теорії постала прагматична класифікація типів речення (А. Загнітко, Г. Почепцов та ін.), різні класифікації мовленнєвих актів і жанрів, комунікативних жанрів та ін. Сюди ж слід віднести намагання багатьох дослідників установити максимальне навантаження дискурсивних слів (Ф. Бацевич та ін.) з урахуванням функційно-стильової належності тексту, реалізації відповідною лексемою тих чи тих комунікативних інтенцій і под.

У др. пол. ХХ ст. в Японії актуальними постали студіювання з проблеми мовного існування людини як однієї з найважливіших форм її соціального статусу, що уможливило встановлення основних / неосновних зразків мовленнєвої поведінки мовної особистості відповідно до тих чи тих соціально-комунікативних ситуацій з діагностуванням залежності такої поведінки від соціального статусу особи², відкритості / закритості корпоративної групи, співвідношення з іншими подібними і / або не подібними до неї групами. Увагу сучасної лінгвістики до особливостей взаємодії певної особистості як представника відповідного соціуму мотивовано необхідністю встановлення закономірностей впливу останнього на формування індивідуального чи корпоративного соціально-мовленнєвого портрета особистості з особливою увагою до її соціальних, психологічних, прагматичних, когнітивних аспектів мовленнєвої поведінки та мовної картини світу³.

Мовносоціумні студіювання мають тривалу історію. Їх витoki сягають фундаментальних концепцій В. Вундта⁴, В. Гумбольдта⁵, І. Бодуена де Куртене⁶, О. Потебні⁷ та інших учених, які прагнули пояснити природу впливу мовної стихії на людську особистість, її реалізацію в мові та в мову⁸. На поч. ХХ ст.

¹ Дослідження виконано в рамках програми фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України (проект № 0115U000088 „Комунікативно-прагматична і дискурсивно-прагматична лінгвоперсонологія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання”).

² С. П. Неверов, *Общественно-языковая практика современной Японии*, Москва 1982, с. 101–126.

³ Г. И. Богин, *Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов*, Автореф. дис. докт. филол. наук, Ленинград 1984, с. 12–18.

⁴ W. Wundt, *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie Elemente der Völkerpsychologie*, p. 7: *Wie das Kindheit, das Jugend-, das Mannesalter stetig ineinander übergehen, so verhält sich abernicht anders bei den Stufen der Völkerentwicklung*, Leipzig 1901, s. 143–198.

⁵ В. фон Гумбольдт, *Избр. тр. по языкозн.*, Москва 1984.

⁶ И. А. Бодуэн де Куртене, *Избр. тр. по общ. языкозн.*, в 2 томах, Москва 1963.

⁷ А. А. Потебня, *Из записок по русской грамматике*, в 4 томах, Москва 1958 – 1985.

⁸ М. Гайдеггер, *Дорогою до мови*, перекл. з нім. В. Кам'янець, Львів 2007.

особливої актуальності набули студіювання з проблем мовних штампів і кліше, їхнього поширення⁹, витворення особливого зразка семантичної порожнечі¹⁰. В одному зі студіювань П. Серіо на ґрунті аналізу численної наукової літератури польських, югославських, радянських та інших лінгвістів диференціює в країнах соціалізму тоталітарну офіційну й антитолітарну неофіційну мови, відмінність між якими полягає в тому, що тоталітарна офіційна мова є похідною щодо застосування різних стратегій і тактик маніпулювання мовою. Останнє мотивує постановня антитоталітарної неофіційної мови, чи мови розмовної, “народної”. Далі лінгвіст наголошує: „Між нормами мови Держави (офіційна сфера) і нормами «спонтанної комунікації» в індивідуальній, приватній сфері, наявна повна антиномія, що зумовлює диглосію: тоталітарна / антитоталітарна мова (як форма «мовного самозахисту»). Остання складається з похідних утворень: таємних слів і зворотів, що мотивує «відчуття полегшення та звільнення в полоненого населення»¹¹. Заявлене диференціювання стає опертям мовної самоідентифікації особистості, розпізнавання прихильників кожної з мов, упізнання свого, сигналом чого здебільшого постають цілісні лексикон і граматики мовця.

Мовносоціумна граматика (далі МГ) має опертям той самий категорійний апарат, який напрацьовано теоретичною граматикою, з тією відмінністю, що для неї значущими є динамічні зрушення в наповненні граматичних форм, їхній реалізації в узусному й спонтанному мовленні, категорійні параметри дискурсу та ін. Функційне навантаження такого наповнення інколи зумовлює видозміну усталених прескрипцій, поступову їх заміну. Для низки слов'янських мов, зокрема української, виформувалося в перш. пол. ХХ ст. виокремлення нульової відміни іменників. Українській мові к. ХІХ – поч. ХХ ст. така відміна не була властива, оскільки всі іменникові слова набували власне-іменникових флексійних характеристик, що й умотивувало їх віднесення до однієї з наявних у мові відмін — першої, другої, третьої, четвертої. З др. пол. 20-х рр. ХХ ст. ці слова кваліфіковано як особливі невідмінювані іменники, чим було закладено одну з аналітичних тенденцій. Загалом іменникова невідмінюваність у флексійних мовах є умовною, тому що у внутрішньореченневому просторі такі лексеми набувають відповідного синтаксичного значення, а залежні слова у своїх формах відбивають морфологічну форму відповідного відмінка іменника: **Нове депо** (Наз. в.) *знаходилося за коліями*; **До нового депо** (Род. в.) *було недалеко*; **Новому депо** (Дав. в.) *потрібні були висококваліфіковані програмісти*; **Службовець поглянув на нове депо** (Знах. в.); **Школу збудували за новим депо** (Ор. в.);

⁹ М. Гладкий, *Наша газетна мова*, Харків 1928; М. Гладкий, *Суть популярного викладу (проблема газетної мови)*, [в:] „Червона преса”, 1928, № 4, с. 30–37; М. А. Жовтобрюх, *Мова української преси: (До середини 90-х рр. ХІХ ст.)*, Київ 1963; А. В. Селищев, *Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком (1917 – 1928)*, Москва 2003; Е. Д. Поливанов, *Статьи по общ. языкозн.*, Москва 1968; С. И. Карцевский, *Повторительный курс русского языка*, Москва–Ленинград 1928; С. И. Карцевский, *Язык, война и революция (научно-популярный очерк)* (Берлин 1923), [в:] С. И. Карцевский *Из лингвистического наследия*, Москва 2001, с. 215–266; Г. О. Винокур, *Язык нашей газеты*, [в:] „Лепф”, 1924, № 2 (6), с. 117–140; Г. О. Винокур, *Язык типографии*, [в:] „Журналист” 1924, № 14, с. 32–35; Г. О. Винокур, *Культура языка. Очерки лингвистической технологии*, Москва 1925; J. Bralczyk, *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*, Warszawa 2001; W. Pisarek, *Język służby propagandzie*, Kraków 1979.

¹⁰ П. Серіо, *Деревянный язык, язык другого и свой язык. Поиски настоящей речи в социалистической Европе 1980-х годов*, [в:] „Политическая лингвистика”, вып. 5 (25), Екатеринбург 2008, с. 160–167.

¹¹ Там само, с. 165.

У новому депо (Місц. в.) *налагодили сучасну лінію реставрації вагонів*; *Нове депо* (Кл. в.), *ти багатьом принесло радість* — одина, порів. також: *Оскільки надворі було хоч і ясно, але холодно, Фіннела надягла довге, до колін, манто* (О. Авраменко) — *манто* (Знах. в.); *Софі вже з манто стоїть перед нею й уважно вдивляється в закостеніле рівно-біле лице з вузькими, хижими, зеленими очима* (В. Винниченко) — *манто* (Ор. в.); *Можна було побачити таку картину — поруч із жінкою в норковому манто стояв дід в ондатровій шапці з козацькими вусами, й обоє співали Гімн України* (День, 2001, 10 березня) — *манто* (Місц. в.); *Вагилевич ступив однією ногою на східку й заглянув досередини; дама у чорному манто й каракулевій шапочці, з-під якої спадала на обличчя густа вуаль, навіть не поворухнулася, вона була схожа на манекен з вітрини одягової крамниці* (Р. Іваничук) — *манто* (Місц. в.); *Після повстання проти гетьмана Д. Бузька призначають на аташе преси в дипломатичній місії УНР до Данії* (Д. Бузько) — *аташе* (Знах. в.).

Іменники нульової відміни становлять окремих зразок в іменниковій парадигматиці, оскільки у своїй кінцевій фіналі містять усі чотирнадцять омонімічних відмінкових форм, розчеплення яких наявне в межах контексту й ним мотивовано¹². У цьому мовносоціумна практика (далі МП) постає визначальною, тому що вона встановлює регулярність таких форм, їхнє закріплення, окреслює внутрішньореченнєве позиційне вираження.

У розподілі за морфологічними родами таких іменників усталилася класифікаційна основа, що передбачає віднесення усіх іменників — найменувань неістот до середнього роду, іменники — назви тварин зараховано до чоловічого роду, іменники — назви осіб набувають ознаки морфологічного роду відповідно до статі позначуваної особи. В останній групі перевагу надавано співвідношенню значення морфологічного роду з диференціюванням жіночої / чоловічої статі, що повністю корелює зі структурою номінативної категорії статі. Не заторкуючи питання коректності класифікації за морфологічними родами у двох останніх групах іменників, ґрунтованої на відповідних прескрипціях, варто наголосити на значущості тих соціальних і прагматичних практик, що істотно вплинули й сьогодні актуалізовані в диференціації іменників — найменувань неістот. Загальна прескрипція в мовносоціумному просторі зазнає постійного тиску, унаслідок чого помітні істотні зрушення, що поступово відбиваються в нормативних загальномовних словниках¹³. З-поміж функційно навантажених чинників, що зумовлюють динаміку родової належності такого зразка іменникових лексем, варто наголосити на асоціативно-семантичних узагальненнях, що мають опертям системні семантико-парадигмальні відношення. Останні актуалізовані відповідними асоціаціями мовців “*родова назва* → *видова назва*” з перенесенням і морфологічних ознак, порівн.: *виноград* — *оджалеті, арараті, дондглабі, кабістоні, мтевандіди, муджуретулі, усахелоурі, халілі, хихві*¹⁴;

¹² А. П. Загнітко, *Типологія категорійної семантики невідмінюваних іменників*, [в:] *Акцентологія. Етимологія. Семантика: до 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка*, Київ 2013, с. 613–632.

¹³ А. Загнітко, *Системність граматичної семантики: лексикографічний вимір*, [в:] „У просторі лінгвістичке славістике”, Зб. науч. радова, поводом 65 година живота академіка Предрага Пипера, Београд 2015, с. 381–398; А. П. Загнітко, *Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011, с. 195–241.

¹⁴ В ілюстраціях напівжирним курсивом позначено родову назву, а звичайним курсивом — видові найменування. В інших випадках — напівжирний шрифт застосовано для позначення усталеної загальноновживаної лексики, а курсив — застосовано для позначення іменника нульової відміни.

вітер — *ібе*, *памперо*, *сироко*, *торнадо*; *танець* — *давлури*, *кіноури*, *картулі*, *лекури*, *мтиулурі*, *пульга*, *солхіно шимі*; *інструмент* (музичний) — *абу*, *бергамаско*, *гудаствирі*, *лавабо*, *ствирі*, *тарогато*, *чонгурі*. Такі й подібні іменники нульової відміни набувають нового морфологічного значення чоловічого роду, що здебільшого відбито і в словниках¹⁵.

МП видозмінює усталену закономірність, активізує спочатку поодинокі зрушення, що згодом набувають все більшого застосування, охоплюючи нові й нові кола лексем: *монтежю* — *апарат*, *базі*, *мухам* — *розмір* (віршовий), *мчаді* — *хліб*, *індантеблау*, *нейблау* — *барвник*, *пенальті* — *удар*, *пуре* — *мед*, *брі*, *сулугуні* — *сир*, *диплахне* — *злак*, *кабулі* — *діалект*, *казикчи* — *жанр*, *кодру* — великий *ліс*, *мечете* — *ніж*, *кневрі* — *гличик*, *лахті* — *пояс*.

Наголошена тенденція зумовлює набуття низкою іменникових слів також морфологічного жіночого роду: *аброгані* — *торочка*, *бахрома*, *седзі*, *споді* — *перегородка*, *апите* — *гора*, *гобі* — *пустиня*, *араху* — *горілка*, *арпеджоне* — *віолончель*, *годорі* — *корзина*, *акліне* — *лінія*, *алабі* — *міра довжсини*, *амрі* — *культура*, *аматі* — *скрипка*, *венстре* — *партія*, *горші* — *кавалерія*, *кано* — *школа*, *кеві* — *жуйка*, *пайзе* — *табличка* і под.

Динаміку диференціації за родами іменників нульової відміни посилюють не менш вагомі, активізовані у свідомості мовців синонімічні зв'язки, що охоплюють семантичну опозицію тотожності, порівн.: *динчі* ↔ *шлюпка*, *ігну* ↔ *хатина*, *каури* ↔ *раковинка*, *ламенто* ↔ *арія*, *меді* ↔ *хліб*, *болеро*, *сиртакі* ↔ *танець*, *асамтаврুলі* ↔ *шрифт*, *безе* ↔ *поцілунок*, *біснале*, *б'еннале* ↔ *форум* та ін.

МП зумовлює утворення особливої функційно-семантичної (комунікативно-прагматичної) парадигми роду в іменників — найменувань осіб за фахом, соціальним статусом, науковим ступенем, вченим званням (власне-номінативна, номінативно-актуалізаційна й генералізаційна¹⁶). У функціях найпошлідовніше окреслювано соціально- та суспільно-мотивовану взаємодію категорії морфологічно-іменникового роду з категорією особи. Остання активно розвивалася в українській мові в др. пол. XIX – поч. XX ст., але низкою силових втручань поступово імплікувалася, нівелювалася. Найповніше відбивано генетичний процес взаємодії морфологічної категорії роду з категорією особи / неособи в мовносоціумному просторі, у його різних дискурсивних практиках у межах перетину трьох основних груп іменникових слів: 1) рухомі номінації (серед них наявні морфолого-дериваційні найменування, для яких властиве поєднання морфологічного вираження значення роду (флексія) і дериватора (суфікса): *викладач* — *викладачка*, *європеїд* — *європеїдка*, *уругвасць* — *уругвайка*, *чародій* — *чародійка*, *лісовик* — *лісовичка*, *вихованець* — *вихованка*, *арматурник* — *арматурниця*, *повивальник* — *повивальниця*, *помічник* — *помічниця*, *заступник* — *заступниця*, і семантико-синтаксичні рухомі номінації (семантику роду іменникові лексеми реалізують тільки в межах певної синтагми): *академік*, *доцент*, *професор*, *оператор*, *профорг*, *фізорг*: *молодий академік* ↔ *молода академік*; *академік виступив* ↔ *академік виступила*); 2) нерухомі найменування (*дядько* — *тітка*, *зять* — *невістка*, *брат* — *сестра*); 3) іменники з омонімією морфологічних форм роду (іменники так званого спільного роду), порівн.: *базіка*, *сирота*, *пакса*, *недоріка*, *недотепа*, *пустомеля* та ін. Іменниковим лексемам пер-

¹⁵ А. Загнітко, *Типологія категорійної семантики...*, с. 613–632.

¹⁶ Поняття функційно-семантичної парадигми використано для адекватного позначення двох і більше функцій однієї морфологічної форми.

шої і третьої груп характерна певна структурно-семантична спільність у різних інституційно-дискурсивних практиках, зокрема в розчепленні морфологічних форм роду на синтаксичному рівні (за принципом синтагмального взаємовиключення морфологічного значення в межах тієї самої форми). Якщо у фемінізмів (іменники зразка *нехлюя, нероба, п'яниця*) останнє набуло мовленнєвої закономірності, зреалізованої системно в різних дискурсивних практиках (*молодий нероба* ↔ *молода нероба*), то в маскулізмів наявна особлива підгрупа слів, у якій немає навіть оказіональної омонімізації морфологічних форм роду, порівн.: *білорус* — *білоруска, парагвасць* — *парагвайка, узбек* — *узбечка, якут* — *якутка* (назви національностей); *вінничанин* — *вінничанка, односельчанин* — *односельчанка, львів'янин* — *львів'янка* (найменування за місцем проживання); *аспірант* — *аспірантка, однокурсник* — *однокурсниця, докторант* — *докторантка* (назви за різновидом занять), адекватних привативним опозиціям, де з-поміж номінацій за національністю і місцем проживання не простежено заміну фемінатива іменником чоловічого роду однини без лексеми-нейтралізатора на зразок *кожний, будь-який, один* (порівн.: *кожний француз* — він і вона): *Другу бочку він збагрив англійцеві вже на зворотному шляху, десь за Житомиром* (Ю. Андрухович); *Одягався, поводився як англієць...* (Д. Бузько); *А знаєш, як мене здивував два роки тому один хлопчина-італієць?* (Ю. Андрухович); *Тоді третій наблизився щільно, взяв дебелою рукою італійця за голову, притиснув її до себе* (І. Багрянний); *Двічі на тиждень приходить стариганчик-німець, двічі — підозрілий італієць, двічі — кумедна англійка* (О. Іваненко); *Якого дідька розстрілювати всю свою сім'ю через якусь руду англійку?* (І. Карпа); *Є тільки зашифровані загадки в листах Лесі Українки про "одну англійку" та вірш "До леді Л. В."* (М. Олійник); *То була вродлива жінка, але якоїсь дивної сатанинської вроди. Схожа була на іспанку чи італійку* (Ю. Винничук); *Машину вела чарівна італійка Лоретта, поруч мене сиділа в машині не менш чарівна українка Оксана, яка знала італійську мову* (В. Дрозд). Їхню семантику відбито в посиленні опозиції називного ↔ знахідного відмінків з-поміж іменників — назв істот (*литовець* (Н. в.) *побачив* ↔ *зустріти литовця* (Зн. в.)) і нейтралізації такої опозиції серед іменникових лексем — назв неістот (*Ліс* (Н. в.) *згадував осінь* ↔ *Осінь слухала ліс* (Зн. в.)), з одного боку, і формальному закріпленні протиставлення "особа / неособа" на рівні морфологічної форми давального відмінка, з іншого, порівн.: *Професорові активно ставили питання / Клену співала пісню свою калина* (І. Гнатюк). З-поміж цих іменників суспільно-соціальна практика посилила навантаження узагальнювальної (генералізувальної) функції. Раритетні форми, збережені в стійких зворотах (*вийти заміж, вийти в люди, йти в гості* або нові утворення на зразок *записатися в донори, приймати в переможці, вийти в чемпіони*) відбивають пасивність особи-діяча чоловічого роду і зберігають стару форму знахідного відмінка. Їхнє призначення — передати семантику перерахунку певних осіб або ж належність певної особи до відповідного класу. Особливе семантичне наповнення групи осіб-діячів виявлено не лише у відмінкових формах, а й функційно.

Актуалізація опозиції статі мотивована соціумними потребами — відбиттям функційного статусу особи жіночої / чоловічої статі, водночас опозиція статі пов'язана з категорією роду. У межах назв істот більшість іменників містить ознаку жіночої статі, слова чоловічого роду — слабо виражають ознаку статі лише в множині, а в однині можуть вступати в семантичну опозицію з жіночим родом, що зумовлено лексичним значенням слова, його семантико-

парадигмальними відношеннями. Відмінність статі осіб у множині може зберігатися за необхідності виділення осіб за цією ознакою, надання особливого комунікативно-інтенційного відтінку. МП мотивує функційний вияв опозитивних форм морфологічного жіночого роду: *аматори — аматорки, прибиральники — прибиральниці*, порівн.: *Були то переважно листи від знайомих, **віденців і віденок**, бо з земляками він майже не листувався* (Б. Лепкий); *Позад мене сиділо троє сухаристих **англіжок**, двоє **французів*** (Ю. Яновський); ***Італійки** галасливо торгуються на маленькому базарчику за свіжу рибу* (День, 2001, 13 квітня), але на системну родову диференціацію вони не впливають. Остання завжди зумовлена відповідними формами однини, і в цій позиції форми множини нерелевантні для граматики, а для соціуму — актуальні. Для наголошення притаманної національності чи мешканцям загалом певної риси зазвичай і використовувано форму множини чоловічого роду: *Та помилилися чесні **адигейці*** (І. Багрянний); ***Італійці** дуже люблять посміхатись, їхня міміка та жестикуляція часто вражає, або й ставить в незручне становище* (День, 2007, 16 травня); *Високопоставлений низькорослий гість нагадав, що **берлінці** раді бачити в себе такого дорогого гостя* (В. Чемерис); *Посеред ночі, коли Козлюк заснув, **милосердні вінничани** тихцем покладали нерухомого хлопця на будівельну тачку* (Люко Дашвар).

Здатність морфологічної форми чоловічого роду в МП позначати особу загалом та виступати засобом номінації особи жіночої статі в конкретних комунікативних ситуаціях є виявом їхньої немаркованості. Останнє відповідає специфіці морфологічної форми чоловічого роду, якій на системному (віртуальному) рівні притаманний потенціал нерівнорядних функцій, що спрямовані на реалізацію завдань ситуативно-прагматичного (підкреслення соціального статусу посади, звання: *присвоїти звання доцента; присвоїти звання заслуженого артиста, присудити ступінь доктора наук*), актуально-комунікативного, оцінно-кваліфікативного (*Марія — справжній **бригадир** / Василь — справжній **бригадир**; Як командир батареї тяжкої артилерії Петро мав багато клопоту* (І. Багрянний) / *Світлана **справжній командир**, що має дуже суперечливий характер* (Освіта України, 2013, 12 вересня); *Оленка нарешті стала **кандидатом біологічних наук** / Павло нарешті став **кандидатом біологічних наук***) планів. Такі виміри реалізують функцію генералізації морфологічно-іменникового роду.

У подібних виявах полягає функційна відмінність сигніфікативного та денотативного вживань морфологічної форми чоловічого роду. Денотативне вживання (підмет, прикладка і под.) відбиває мовносоціумне спрямування на реалізацію в морфологічній формі іменникового роду актуалізованої ознаки статі, що репрезентовано в розчепленні омонімічних форм, сигніфікативне ж (присудок) використання іменникових лексем відповідає класифікаційним і кваліфікаційним параметрам форми, залишаючи морфологічне значення роду незмінним.

Взаємодія семантики статі та морфологічного значення роду в різних дискурсивних практиках (власне-публіцистичній, інформаційно-офіційній, інституційно-корпоративній та ін., психологічні асоціації означального й означуваного, низка прагматичних чинників (наголос на статі особи та ін.)) наповнили формальний зміст грамем роду екстралінгвальним змістом, що й зумовило своєрідний функційно-семантичний зсув у статусі морфологічних форм роду іменників. На синтаксичному рівні узгоджувально-атрибутивний компонент таких форм відбиває стать особи і визначуваний у своїй реалізації функційною

значущістю категорійної семантики особи, порівн.: *Молодий стоматолог розпочав прийом хворих*; *Молодий стоматолог розпочала прийом хворих*; *Молода стоматолог розпочала прийом хворих*, де усі три конструкції співвідносні з особою жіночої статі, але кожна конструкція корелює з відповідним дискурсом, у межах якого сприймається як цілком припустима: *Молодий стоматолог розпочав прийом хворих* — офіційно-ділові дискурсивні практики; *Молодий стоматолог розпочала прийом хворих* — інформаційно-офіційні дискурсивні практики; *Молода стоматолог розпочала прийом хворих* — розмовно-побутові, корпоративно мотивовані дискурсивні практики.

Морфологічна категорія роду іменників у МП з різними лінгвоіндивідуаціями та лінгвоіндивідуалізаціями¹⁷ постійно зазнає впливу з боку опозиції статі, що є основним чинником творення похідних форм з-поміж іменників — назв осіб. Особливо активним виступає формування множини похідних форм жіночого роду з-поміж іменників на позначення фаху: *інженер* — *інженерка*, *лікар* — *лікарка*, *митець* — *мисткиня*, *учитель* — *учителька* та ін., склад яких інтенсивно поповнювано в к. ХХ – на поч. ХХІ ст. Окремі з таких похідних містять відбиток мовленнєвої експресії з актуалізовано-оцінним компонентом: *А леді-хірургиня тим часом періодично визирала з-за відчинених дверей і співчутливо запитувала: „Ну, що, так і не зважилися ще?”* (I-medica); *Криворука хірургиня навіть косметичний шов не може накласти нормально* (3 усн. мовл.); *Молода деканеса вирішила піти назустріч побажанням студентів* (Україна молода, 2012, 14 червня).

Морфологічна категорія роду іменника, зазнаючи впливу з боку опозиції статі, не підпорядкована їй.¹⁸ Обидві з них — автономні в мовному соціумі, які перетинаються і взаємонакладаються в певній частині своїх форм: опозиція статі виражає семіологічну значущість у словесному знакові, не завжди відбиту віртуально, але соціумно знакову, категорія ж роду є елементом частиномовного оформлення. Найбільшою мірою пов'язана із семантикою статі міжрівнева граматична категорія особи / неособи. МП завжди знаходить засоби вираження відмінностей за статтю. У сучасному мовно-комунікативному та соціумно-дискурсивному просторах слід відрізнити функційне навантаження морфологічного роду від біологічної статі. Якщо в понятті “рід” основною є потенційна здатність іменника — назви особи за фахом, соціальним статусом тощо у формі однини вибірково співвідноситися з формами роду узгоджуваних (координуваних) слів, то ознака статі є величиною лексико-семантичною, номінативною, відбиття якої в МП визначувано відповідними дискурсивними практиками, особливостями, комунікативними інтенціями: *Учителька англійської, не робила таких високих і ретельно залакованих зачісок, як учителька російської, не фарбувала вії так сильно, як фізичка, і не їздила до школи власним авто, як хімічка* (Н. Сняданко); *Відтоді, як у нас хімічкою ця маленька на зріст, рухлива й голосиста жінка, на її уроках у мені живуть два почуття: любов і ненависть* (Г. Усач), порівн.: *Зайшла русистка і з порога почала оповідати вчорашню дискусію про творчість Б. Пастернака* (А. Яна). Інколи відчутним є емоційно-експресивне навантаження похідного утворення, що й зумовлює виділення відповідного утворення лапками: *Треба було відразу кинутися*

¹⁷ А. Загнітко, *Лінгвоіндивідуації та лінгвоіндивідуалізації в епістолярному дискурсі: закономірності реалізації мовної особистості*, [в:] „Лінгвокомп'ютерні дослідження”, вип. 9, Вінниця 2016, с. 121–143.

¹⁸ А. П. Загнітко, *Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011.

слідом, схопити за руку і відкрити карти — сказати, що ми давно знайомі, що колись я спостерігав за нею, і нагадати, яким був тоді, — в джінсах-кльош, із пластмасовим “дипломатом”, у сорочці, розстебнутій до тієї межі, через яку “фізичка” завжди билась в істериці та виводила в щоденнику “незадовільно” за поведінку (І. Роздобудько).

Між номінативною категорією статі та значеннями морфологічного роду виник та існує генетичний взаємозв’язок, що переплетений з уявленнями про істоту / неістоту, особу / неособу. Форми роду в межах активної дії семантики особи, ширше — істоти сприймаються як виразники статі референта¹⁹. У сучасній МП неактуальним є встановлення пріоритету розмежування статі чи розподілу за родами, тому що семантично значуща номінативна категорія статі функціонує лише в межах іменників — назв істот. Функційно навантаженим постає її вияв у мовносоціумній реальності, де розмежування чи диференціювання ознаки за статтю часто є визначальним і дає відповідь на той чи той запит мовця: *Але тут була вже історичка* (О. Бердник); *Істерична історичка подала старості “біломорину”*, піднесла сірника (Є. Пашковський).

У МП активно взаємодіє семантика роду й ознака біологічної статі, унаслідок чого спостережувано кореляції за ознакою статі і з-поміж іменників — назв неістот, що є вторинні й залежні від семантичної функції форм роду, постаючи наслідком переосмислення й образного навантаження аналізованих форм. Їх можна спостерігати в кореляціях твірного й похідного з-поміж найменувань рослин, дерев, кущів тощо в літературних, узусних, більше — розмовних та діалектних дискурсивних практиках: *кавун — кавуниця / кавунка, чайник — чайниця, явір — яворина*; діал. *абрикос — абрикоса, берез — береза, груш — груша, морва — морвак, слив — слива, мисник — мисниця*²⁰ і под., порівн., напр.: *У батька не було баитану, й малому Коржеві не часто випадало ласувати кавуном* (Б. Антоненко-Давидович); *Бажано вибирати, як кажуть на півдні, кавуницю — кавунову дівчину, бо вона запашиша й соковитіша за чоловічу ягоду (torba)*; *У кавуна сіренька плямка, де був цвіт, менша, ніж у кавунки (torba)*; *Мов чорний кіт, сів череватий чайник, годинник, наче джміль, гуде* (Б.-І. Антонич); *„Ой як же я забарилась!,” — казала матушка, одмикаючи шафу, не роздягнувшись і зопалу ніби кидаючи на стіл чайницю* (І. Нечуй-Левицький); *Кучцем, як мати, кучерявим росте син явора й дяківни* (Б.-І. Антонич); *Та стоїть явір над водою, / В воду похилився* (С. Добровольський) / *Стріла з чорним вогнем якогось забродила влучила в корч, і стара яворина вигоріла вся дотла, до найглибшого пракоріння в піску* (В. Близнець); *Тоді старший виніс скрипку та баян і вдарив ними об стовбур ялиці та яворини, що на подвір’ї росли* (В. Багірова); *Діти підійшли до абрикоса й почали шукати на ньому плоди, яких він ніколи не має* (З діал. мовл.); *Став під розложистою молодою абрикосою, стежачи за кожним батьковим рухом* (В. Малик); *Високий берез ріс неподалік від стежки* (З діал. мовл.); *Осталася одна береза сиротою Самотньої могили доглядать* (Л. Глібов); *Морвак виріс крилатий — всю морву повністю закрив* (З діал. мовл.); *А морва, як відомо, це кладова всіляких вітамінів* (В. Багірова).

¹⁹ А. Загнітко, *Сучасна лінгвістика: погляди та оцінки*, Донецьк 2014.

²⁰ Див. праці О. І. Бодуена де Куртене, який наголошував, що слов’яни чи не найбільшою мірою “сексуалізували” об’єктивний світ, наголошуючи на тих чи тих статевих відмінностях з-поміж іменників — назв неістот (И. А. Бодуэн де Куртенэ, *Избр. тр. по общ. языкозн.*, в 2 томах, Москва 1963). Не менш промовисто говорив про це геніальний український лінгвіст О. О. Потебня, розглядаючи використання метафоричного переосмислення в протиставленні форм граматичного роду в народнопоетичній стихії (А. А. Потебня, *Из записок по русской грамматике*, в 4 томах, Москва 1968, т. 3).

Взаємодія морфологічної категорії роду з номінативною категорією статі настільки сильна, наскільки МП мотивує необхідність диференціації осіб за статтю з відбиттям цього в похідних утвореннях²¹. Взаємодію морфологічної категорії роду й номінативної категорії статі послідовно виявлювано в корелятивності їхніх значень, де сукупність семантично мотивованих грамем утворює ядро морфологічної категорії роду.

МГ у своїй цілісності має діагностувати весь спектр категорійних виявів морфологічних чи синтаксичних форм зі встановленням особливостей реалізації тієї чи тієї семантики, усталеністю за дискурсивними практиками, комунікативними стратегіями, принципами спілкування і максимами спілкування. Аналізовані динамічні процеси в родовій диференціації іменникових лексем мотивовані мовносоціумними тенденціями, де особливого статусу набувають когнітивно-корпоративні, гендерно-соціальні, комунікативно-інтенційні, ситуативно-прагматичні та інші чинники. Останні активно впливають також на функційно-семантичний статус морфологічних форм іменникового числа, дієслівного часу і под., а також на міжчастиномовні транспозиції, закономірності граматизації²² тощо. Мовносоціумний континуум зумовлює видозміну родової диференціації іменникових лексем нульової відміни. Подібне студіювання має ґрунтуватися на ємному Експериментальному дослідницькому корпусі текстів, що відбивав би закономірності вжитку певних мовносоціумних варіантів семантики морфологічних чи синтаксичних форм, їхню узуальність / оказіональність зі встановленням особливостей їх співвідношення з системно закріпленими, напрямками їх конкурентності. МГ охоплює морфологічний та синтаксичний рівні з відповідними одиницями й категоріями. Створення заявленої граматики має ґрунтуватися на обстеженні усіх дискурсивних практик і послідовним урахуванням статусного навантаження тоталітарної / антитоталітарної мов у суспільстві, діагностуванням функційного навантаження соціумно маркованих граматичних форм зі встановленням їх комунікативно-прагматичного та ситуативно-мотивованого виявів.

²¹ А. Загнітко, *Теорія граматики і тексту*, Донецьк 2014.

²² А. Загнітко, *Теорія граматизації: категорійно-рівневий простір*, [в:] „Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки”, ред. кол. Н. Г. Колошук та ін., 2015, № 4 (305), с. 181–187.